

УДК 94(477.6):355.312:631/635]“1753/1764”

С. С. Дідук

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ТЕРИТОРІЇ НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ (1753–1764 рр.)

Розглянуто основні аспекти господарювання населення Новослобідського козацького полку у галузі сільського господарства. Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.) – був військовим формуванням, створеним на території “Задніпровських місць”. Створення Новослобідського полку сприяло колонізації південних територій. З’ясовано, що основу козацького господарства складало землеробство і скотарство. Були розвинуті городництво і садівництво, але вони відігравали допоміжну роль.

Ключові слова: Новослобідський козацький полк, Нова Сербія, Єлизаветинська провінція, Південь України, землеробство, скотарство, садівництво, городництво, родючі ґрунти.

У XVIII столітті почався процес активної колонізації та господарського освоєння Півдня України. На родючих південноукраїнських ґрунтах почали заводити господарства, обробляти землю, випасати худобу, розводити сади. Чималий внесок в процеси господарського освоєння краю зробило населення Новослобідського козацького полку.

Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.) – був військовим формуванням, створеним за наказом російського уряду на території “Задніпровських місць” – між Дніпром і Південним Бугом. Хоча полку під оселення надавалася частина північних територій Запорізьких Вольностей, ці землі були мало освоєні запорожцями [1, с.351-352; 2, с.40-41, 64-65]. Утворення Новослобідського полку на запорізьких землях сприяло колонізації пустинних і мало залюднених територій.

Дослідники XIX, XX і XXI століття в своїх творах висвітлювали ті чи інші аспекти історії Новослобідського полку. Але досить не багато науковців звернуло увагу саме на розвиток сільського господарства в Новослобідському поселенні. Серед дослідників, які торкалися питань аграрної історії новослобідського населення можна назвати Д.І.Яворницького [3], А.Н.Пашутіна [4], Феодосія Макаревського [5], Н.Д. Полонську-Василенко [6], О.М. Посунько [7].

Важливими джерелами, які дозволяють дослідити господарську історію новослобідських мешканців виступають “Щоденник подорожі І.А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень – липень 1774 року)” [8], “Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербии” [9]. Фрагментарну інформацію, щодо господарювання новослободжан можна отримати, проаналізувавши документи “Архіву Коша Нової Запорозької Січі” [10], “Полного собрания законов Российской империи” [11], “Сенатского Архиву” [2]. Але основний масив документів, який стосується економічної історії Новослобідського полку зберігається у Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (фонди IX і V).

Серед сільськогосподарських занять новослобідських мешканців основним було землеробство. Розвитку цієї галузі господарства сприяла наявність в Новослобідському формуванні значних площ родючих ґрунтів. Так, Феодосій Макаревський відзначав багаті і родючі береги і степи по близу р. Самоткань, особливо в місці її впадіння в Дніпро. Плодородною, багатою та мальовничою була місцевість на р. Омельник. Досить родючі ґрунти дісталися слободам Злинка і Вершино-Кам’янка. Просо і гречка на таких ґрунтах часто давали врожаї сам 20-30. Родючими були ґрунти на р. Синюсі у мешканців слобод Маслова і Синюхин брід [5, с.318, 371]. І.Гільденштедт згадував що жито усюди росло рясно, а пшениця, ячмінь, овес інде ледь видніють, коноплі ж – заввишки у сажін, просо і гречка – у палець, лен – ледь проклюнувся [8, с.33-35]. Д.Яворницький відзначав, що найбільш родючі землі були поблизу Дніпра, по низинах рік Омельник, Самоткань, Домоткань. Історик припускає, що шар чорнозему на деяких ділянках був від 4 вершків і до 1,5 аршини глибиною, а в низинах доходив до 2–3 аршин (вершок = 4,45 см; аршин = 71,12 см) [3, с.263, 263, 271, 354]. Вірогідно, товщина родючого ґрунту завищена. Але, якщо врахувати, що кожного року ґрунти удобрювалися густою і високою травою, можна зробити припущення, що ґрунти по низинах річок були вельми родючими.

Але в процесі освоєння новослобідським населенням своїх територій і зі збільшенням чисельності населення, були виявлені “гористые, пещаные, каменистые и к плодоносию совсем негодные” землі [12, арк.33]. І.Гільденштедт також зупинився на неродючих, або малородючих ґрунтах. Від Вершино-Кам’янки і до верхів’їв р. Малої Верблюжки на 14 верст простягся цілком відкритий неродючий степ. Шар чорнозему був тут тонкий, тому ґрунт був неродючим. Не такі родючі як на р. Синюсі були ґрунти на р. Плетений Ташлик [8, с.33-36]. Найменш родючими були землі коло р. Буг і ті, що межували з Бугогардівською паланкою [3, с.262-263]. Ми вважаємо, що більшість неродючих і малородючих земель розташовувалися в західній частині полку. Взагалі проблема земельних ресурсів стояла досить гостро в полку. А по мірі збільшення населення полку ситуація ускладнювалася. Козаки навіть посилали депутацію до Санкт-Петербургу з проханням додати полку землі і лісових угідь [11, с.770-771].

Серед сільсько-господарських культур, які вирощувало населення полку можна виділити овес, ячмінь, пшону, просо, гречку, пшеницю, жито [13, арк.2; 14, арк.5; 8, с.26, 28-29]. Вчений-природознавець І.Гільденштедт, подорожуючи в липні 1774 року Єлизаветградською провінцією (після 1764 року Новослобідський полк разом з Новою Сербією увійшов до складу цієї провінції) залишив цікаві свідчення про господарські заняття населення краю, звертав увагу на процес оранки, сівби, жнив та косовиці. Населення краю широко застосовувало сівозміни. Піднявши цілину, як правило, у перший рік сіяли просо, у другий – гречку, а вже на третій – пшеницю або ячмінь, овес, жито [8, с.26, 28, 29].

Він описав і знаряддя праці. Землю орали важким українським плугом “сабаном” з залізним ралом, у який впрягали волів [7, с.92-93]. Цей плуг нагадував грузинський, але був меншим з розміром, і відрізнявся від російської сохи. Для місцевого важкого глинуватого ґрунту російська соха була непридатною. В український плуг впрягали 3-4 волів; один орач правив плугом, другий погоняв волів; борозна мала 1 фут (приблизно 30 см) завширш, 1 дюйм (2,5 см) вглиб; за 10 хвилин плуг просувався на 100 кроків. На другий день зорану ділянку засівали просом і боронили. Тутешня борона складалася з гострих патичків, кожен – завдовжки в п'ядь (приблизно 20 сантиметрів). Вчений відзначив шкідливу звичку тутешніх мешканців не давати зораному полю перепочити певний час до посіву, коли б бур'яни, вирвані плугом могли б згнити [8, с.26].

Через сухість клімату та примітивну агротехніку не завжди вдавалося збирати високі врожаї (жито могло дати і сам-10 і сам-2). Гільденштедт вважав, що запровадження кращих плугів та удобрення ланів значно підвищило б врожаї в провінції. Як добриво “при сухому підсонні й масному глинуватому твердому ґрунті” він рекомендував використовувати мергель [8, с.26, 29].

Пристаюючи до природно-кліматичних умов, а також до особливостей ґрунту населення спеціалізувалося на вирощуванні певних культур. Наприклад, І.Гільденштедт згадує, що мешканці слобід Маслової та Синюхіного Броду сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес. А вирощування кукурудзи практикувало молдованське населення полку [8, с.18]. На території полку жито давало досить добрий врожай. Вчений спостерігав великі лани, засіяні саме житом. Пшениця, ячмінь родили значно гірше. Добрі врожаї давали також просо й гречка. Ці культури давали врожаї сам 20–30. З технічних культур вирощували коноплі і лен. Коноплі виростали заввишки у сажінь (більше 2 метрів), лен ріс гірше [8, с.18, 32]. Про значні врожаї вівса свідчить хоча б той факт, що старшина Новослобідського полку в значній кількості постачала овес за плату до провіантського магазину [15, арк.10; 16, арк.22зв; 17, арк.23].

Останніми днями червня в Єлисаветградській провінції починалися жнива. Жито жали серпами й відразу ж в'язали у снопи, потім везли на подвір'я, де складали у копи як сіно, а потім потроху молотили. При збиранні хліба найманими робітниками, а їх вдосталь набиралося у цей час, з 7–ми снопів вони отримували 2, за молотьбу ж брали: з жита, ячменю та вівса – 1/6, з пшениці – 1/7, з гороху – 1/4, з проса – 1/5 частку. За косовицю найманий робітник отримував 1/3 накошеного сіна або 15 коп. у день, з хазяйськими харчами. Якщо господар наймав двох робітників орати (його плугом та волами), а потім сіяти, то вони орали 6 днів на нього, 2 дні – на себе (свої лани засівали власним зерном). У врожайні роки в провінції жито давало сам-10, але в 1774 році лише сам-2; просо ж давало сам-50. Наприкінці червня тут починали косити сіно; косовиця тривала весь липень. У середині липня жали ячмінь та овес [8, с.38].

Допоміжною галуззю землеробства було садівництво та городництво. І.Гільденштедт визнав садівництво у провінції досить розвиненим. Сади були майже при кожному господарстві, але значні прибутки давали саме “казенні” сади, які займали великі площі. Робилися спроби поряд з фруктовими деревами вирощувати й виноград, але через невідповідні кліматичні умови він родив погано [8, с.18]. Переселені в Новослобідський полк болгари принесли досить високу культуру садівництва і городництва. Вони використовували навіть штучне зрошування – велике колесо з підвішаними відрами, які черпали воду з річки і наливали в корита [7, с.93]. Досвід болгар напевне переймало і українське населення полку. Населення полку вирощувало сливи, яблука, груші, вишні, черешні, персики (брусквіни), абрикоси (морелі), айву, шовковицю (фрагу), волоску горошину, глід, бузину, лимоніс, бергамот, кизил і мигдаль. Вирощували кілька видів слив – угорка, мегрелка та туркеня. З городницьких культур поширеними були кавуни, дині, огірки, боби, різні ягоди, такі як агрус і смородина [8, с.23-24]. Перший казенний сад виник взимку 1763 року. Одного разу до двору імператриці Катерини II були прислані фрукти, які виростили в Новослобідському полку. Фрукти прийшлися до смаку імператриці. Тоді граф обер-маршал Сіверс наказав командирі Новослобідського полку і Новій Сербії генерал-поручику О.Мельгунову постійно постачати фрукти до імператорського столу. Для вирощування фруктів було вирішено розбити сад на зручному місці. В грудні 1763 року О.Мельгунов наказав коменданту фортеці Св. Єлисавети А.Ірману виділити землю для створення саду. Під сад планували відвести 100 сажнів (більше 200 метрів) землі. Цей перший казенний, пізніше міський сад знаходився на відстані приблизно в одну версту від фортеці на р. Сугаклеї. В 1765 році до імператорського двору їздив прапорщик Вербин і возив арбузи і дині, вирощені в цьому саду [18, арк.84; 4, с.108-109].

Другою за значенням галуззю господарства в краї було скотарство. Місцеве населення розводило рогату худобу, овець, коней. Останніх розводили переважно розкольніки, які, за російським звичаєм, використовували їх у сільськогосподарських роботах [8, с.18]. Новослобожани розводили свійську птицю. Так, в 1760 році населення однієї з слобід утримувала за свій рахунок іноземних посланців і вимагало відшкодування своїх витрат з Новослобідської канцелярії. В рахунку, надісланому в Слобідську канцелярію серед різних продуктів харчування згадуються і крашанки. Взагалі, справи про утримання послів дають нам можливість уявити чим харчувалися козаки, яку худобу вирощували, ціни на деякі продукти харчування. Спираючись на ці документи, ми дізнаємося, що Новослобожани вирощували велику рогату худобу – корів, волів, биків, розводили овець [13, арк.2; 19, арк.5; 20, арк.24].

Про те, що Новослобожани розводили чимало худоби свідчать записи барона де Тотта, який був свідком татарського нападу на колишні слободи Нової Сербії і Новослобідського полку в січні 1769 року. Барон свідчить, що після набігу, кожен татарин гнав з собою в середньому по 60 овець і 20 волів [9, с.168-169]. Вірогідно, що данні барона є дещо завищеними, але сам факт угону волів і овець свідчить, що вирощування цієї худоби набуло значного поширення в полку. Про поширення конярства у заможній частині козаків свідчать скарги коменданта Ф.Юста в 1758–1760 роках на запорожців, які нібито відігнали табун коней у полковника Новослобідського полку М.Адабаша, сотника Т.Вовка і жителів слободи Пушкарівки. Зустрічаємо в “Архиві Коша ...” і інші згадки про викрадення коней у новослобожан [10, с.45, 62, 64].

Значного поширення набуло розведення овець. В 1761 році ротмістр І.Іванченко скаржився на свого вівчара, який втік після того, як загубилося 276 овець. В 1762 році козак Городянської сотні Косенко скаржився на сотника слободи Мурзинки П.Дика. Козак Косенко закупив по слободах Новослобідського полку кілька тисяч рун овечої вовни. Він мав намір продати цю вовну купцю Докучаєву, для його московської мануфактури. Сотник П.Дик забрав у Косенка 2228 рун без оплати і перепродав цю вовну купцю Сушиліну [21, арк.2-2зв;6, с.189].

Ми вважаємо, що вівчарство було принесено молдаванами і волохами, яких чимало осіло в Новослобідському полку. Молдавани і волохи принесли свою культуру господарювання. Розведення овець давало непоганий прибуток – за 2228 рун овечої шерсті можна було отримати 1000 карбованців. Особливо цінною породою овець стали тонкорунні іспанські мериноси. Їх завезли в середини XVIII століття [7, с.92].

Вирощували в полку волів і коней. Вони були основною тягловою силою і робочою худобою. Вірогідно, за своїми фізичними якостями тяглова худоба, яку вирощували в полку, дещо поступалася тим видам худоби, які вирощували запорожці. Крім того, Новослободжанам, як і новосербцям, не вистачало власної худоби, тому на продаж в фортецю Св. Єлизавети приганяли чимало худоби з Січі і Гетьманщини. І.А.Гільденштедт згадує також буйволів, але вони були переважно у болгарського населення полку [8, с.25].

Основою сільського господарства в полку було землеробство і скотарство. Такі галузі землеробства як садівництво і городництво відігравали допоміжну роль. Розвитку землеробства сприяла наявність значних площ родючих ґрунтів. Скотарство не могло в повному обсязі забезпечувати населення полку худобою, тому частину худоби купували у сусідів – запорожців, поляків, малоросіян. Новослобідські мешканці розорювали цілнинні землі, сіяли хліб, вирощували худобу, заводили сади і таким чином, своєю господарською діяльністю сприяли колонізації неосвоєних територій і перетворенню півдня України на квітучий край.

Джерела та література

1. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – 568 с.
2. Сенатский Архив. – СПб. : Сенатская типография, 1897–1909. –Т. 9. – 1901. –750 с.
3. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків / Д.І. Яворницький. – Дніпропетровськ : Січ, 2002. – 435 с.
4. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А.Н. Пашутин. – Елисаветград, 1897. – 157 с.
5. Феодосий Макаревский. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосий Макаревский. – Днепропетровск : ВАТ "Дніпрокнига". – 2000. – 1080 с.
6. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. / Наталія Полонська-Василенко. – Ч. 1. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1960. – 221 с.
7. Посулько О. Нова Сербія та Слов'яносербія – військово-землеробські поселення на півдні України (1751–1764 рр.) / О.М. Посулько // Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядники: В.Мільчев, Джерела з історії Південної України. Том 7. – Запоріжжя, 2005. – 442 с.
8. Никифоренко Н.А. Щоденник подорожі І.А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень – липень 1774 року) / Н.А. Никифоренко // Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 4 (5). – 1999. – С. 15–39.
9. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию / С предисловием и послесловием С.Е. // Киевская старина. – 1883. – Т. 7. – № 9–10. – С. 135–199.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі : Опис справ 1713–1776. – 2 вид., доп. і випр. – К. : Наук. думка, 1994. – 232 с.
11. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Изд. 1-е. – Т. XV : 1758–1762 гг. – 1830. – 1018 с.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 1145.
13. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 625.
14. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 627.
15. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 79.
16. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 1642.
17. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 1645.
18. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 252.
19. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 629.
20. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 645.
21. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 150.

Didyk S. S. The development of agriculture on the territory of Novoslobidsky Cossack regiment (1753-1764).

The article considers main aspects of economy of the population Novoslobodskiy Cossack regiment in the agricultural sector. Novoslobodskiy Cossack regiment (1753-1764) was a military formation, created on the territory of "Zadneprovsky places". Foundation of Novoslobodskiy regiment contributed to the colonization of the southern territories. Agriculture and animal husbandry were the basis of the Cossack economy. Also horticulture and gardening were. But they played additional role.

Key words: *Novoslobodskiy Cossack regiment, New Serbia, Elizabethan province, South of Ukraine, agriculture, cattle breeding, gardening, horticulture, fertile soil.*

Дидык С. С. Развитие сельского хозяйства на территории Новослободского казачьего полка (1753-1764 гг.)

В статье рассмотрены основные аспекты хозяйствования населения Новослободского казачьего полка в отрасли сельского хозяйства. Новослободской казачий полк (1753-1764 гг.) – был военным формированием, созданным на территории "Заднепровских мест". Создание Новослободского полка способствовало колонизации южных территорий. Было выяснено, что основу казачьего хозяйства составляло земледелие и скотоводство. Также были развиты огородничество и садоводство. Но они играли вспомогательную роль.

Ключевые слова: *Новослободский казачий полк, Новая Сербия, Елизаветинская провинция, Юг Украины, земледелие, скотоводство, садоводство, огородничество, плодородные почвы.*